

Shoshana Zuboffin *Valvontakapitalismin* aika ja friktion mahdollisuudet

Zuboff, Shoshana, *The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power*. London: Profile Books, 2019, 704 s.

Internet 2020-luvulla. Erityisosaajien leikkikentästä on tullut kaiken kansan palveluavaruus. Se on tarkoittanut yhtäältä teknologian hyödyntämisen demokratisoitumista, toisaalta vallan keskittymistä enenevissä määrin monikansallisille teknologiayhtiöille. Niistä häikäilemättömimmät näyttävät menestyvän markkinoilla parhaiten, samalla kun niin kansalliset kuin kansainväliset valvonta- ja sääntelymekanismit yrittävät pysyä monimutkaisen, alati kehittyvän teknologian perässä. Mutta miten tehdä selkoa teknologian, yritystoiminnan ja yhteiskunnallisen sekä taloudellisen muutoksen vyyhdistä, jonka keskiössä ovat maailmaamme muovaavat jättiläiset kuten Google, Facebook, Microsoft ja Amazon? Entä miten vastata alati kasvavaan tietojemme hyödyntämiseen ja käyttäytymisemme manipulointiin, jotka ovat digitaalisten alustojen ytimessä?

Shoshana Zuboff vastaa haasteeseen kirjassaan *Valvontakapitalismin aika* (*The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power*, 2019, ei suomennettu). Harvardin kauppakorkeakoulun ja oikeustieteellisen professori Zuboff on tutkinut teknologisen kehityksen vaikutuksia yhteiskuntaan vuosikymmeniä tekemällä muun muassa aineistonkeruuta yhdysvaltalaisissa teollisuusorganisaatioissa, kun automaatio alkoi yleistyä 1970-luvulla. Hänen viimeisin kirjansa pohjautuu niin ikään laajaan tutkimusaineistoon, jonka kautta hän kartoittaa valvontakapitalismiksi kutsumansa ilmiön syntyä, kehitystä ja toimintaa. Lopputulos on kylmävä selonteko yhä laajenevasta digitaalisten toimijoiden vaikutuspiiristä, jonka vastustaminen tai josta irtautuminen on yksilötasolla vaikeaa ja jota institutionaalinen valta ei tunnu saavan kuriin.

Zuboff aloittaa valvontakapitalismin sanakirjamääritelällä. Ensisijaisesti se on uudenlainen talousjärjestys, jonka raaka-aineena on ihmiskokemus, johon se pääsee käsiksi datan kautta. Valvontakapitalistit keräävät dataa mahdollisimman kokonaisvaltaisesti mahdollisimman suurelta määrältä ihmisiä. Dataa hyödyntämällä he tehostavat tätä hankinnan sykliä, pyrkivät ennustamaan ihmisten käyttäytymistä mahdollisimman pienellä virhemarginaalilla ja myyvät tuotteita ja palveluita mahdollisimman tehokkaasti. Tuotteiden ja

palveluiden tuotanto jää Zuboffin mallissa toissijaiseksi valvontakapitalismin pääpyrkimykselle luoda globaali, käyttäytymistä valvova, ennustava ja muokkaava järjestelmä.

Näistä lähtökohdista Zuboff kartoittaa seikkaperäisesti ja konkreettisesti, miten valvontakapitalismi sai alkusysäyksensä Googlen siirtyessä haku-koneensa kehittelystä käyttäjädatan myyntiin kolmansille osapuolille, jotta nämä voisivat yhä paremmin kohdentaa digitaalista mainontaa ja myyntiä. Tuhannet ja taas tuhannet megatavut käyttäytymisdataa vailla lupaa tai valvontaa raksuttavat Googlen palvelimilla alituisen palvelukseen sen todellisia, tärkeimpiä asiakkaita: datatuotteita hyödyntäviä kolmannen osapuolen yrityksiä.

Googlen tekniset innovaatiot ja häikäilemätön toimintamalli ovat saaneet aikaan ennennäkemättömän kultaryntäyksen, kun yritys toisensa jälkeen on ymmärtänyt ihmisten internetin syövereihin murusteleman käyttäytymisdatan arvon. Samaan aikaan älylaitteiden kirjo on kasvanut räjähdysmäisesti ja niiden myötä digitaalisen valvonnan arkkitehtuuri kattaa yhä suuremman osan ihmisten arkikäyttäytymisestä. Sen pohjalta lasketaan ennusteita sille, millä täkyillä ja kannusteilla ihmiset saadaan toimimaan valvontakapitalistien toiveiden mukaisesti – oli kyse sitten ostopäätöksistä, vakuutustuotteiden optimoisimisesta tai jopa äänestämisestä. Käyttäjistä saatavan datan määrää ja tarkkuutta pyritään siis jatkuvasti lisäämään, erityisesti yhdistelemällä sitä eri lähteistä. Zuboffin mukaan käyttäytymisen ennustamisen business pyrkii kohti totaalista varmuutta, eräänlaista kohdennetun tarjonnan Graalin maljaa, jonka avulla tiedetään etukäteen, kuka tarttuu mihinkin tarjoukseen, milloin ja millä keinoin. Digitaalisten palvelujen käyttö näyttäytyykin kirjassa vaihtoehdottomuuden avaruutena, jossa esimerkiksi loputtomia käyttöehtoja ja yhä yleistyvää datankeruuta on aina työläämpää vastustaa kuin olla vastustamatta.

Yksityiskohtaisuudestaan, kriittisestä otteestaan ja moneen suuntaan ulottuvasta teoretisoinnista huolimatta *Valvontakapitalismin aika* jää monin tavoin puolitiehen. Se nojaa vahvasti amerikkalaiseen, valkoiseen ja keskiluokkaiseen oletusyleisöön, minkä vuoksi se ei ota kovin hyvin huomioon luokan ja intersektionaalisuuden kysymyksiä. Tämän seurauksena valvontakapitalismin epätasaisesti jakautuvat vaikutukset hämärtyvät. Vaikka vapaa-ajan internet-surffailu sataa mainostajien ja näiden asiakkaiden digitaaliseen laariin lähes universaalisti, toisille koneistot toimivat myös suoraviivaisemman riiston välineinä. Esimerkiksi varastotyöntekijöiden tehokkuuden valvonta Amazonilla tai Uber- ja ruokalahettitoimintaan liittyvät kiistat alustatyöntekijöiden oikeuksista ovat valvontakapitalismin ilmiöitä, joiden ymmärtämiseen tarvitaan luokka-analyysia.

Etnisyyden ja sukupuolen kysymykset ovat niin ikään kirjan sokeita pisteitä. Vaikka Zuboff maalaa dystooppisen kuvan esimerkiksi Kiinan hallinnon lanseeraamasta kansalaisten pisteytysjärjestelmästä, ei hän mainitse tapoja, joilla

valvontakapitalismin työkalut valjastetaan maan uiguurivähemmistöä vastaan. Samoin valvontakapitalististen palvelujen haluttomuus suitsia naisvihaa ja rasismia alustoillaan jää vähälle käsittelylle.

Valvontakapitalismin aika rakentaa lisäksi erikoista vastakkainasettelua teollisen kapitalismin ja valvontakapitalismin välille. Näin ollen Zuboffin käsittelyssä niiden keskeiset ongelmat näyttävät perustavanlaatuisesti erilaisina ja esimerkiksi työntekijöiden riistäminen ja luonnon vastuuton tuhoaminen lähinnä 1800- ja 1900-luvun taitteen kapitalismin ilmiöinä. Näiden välissä fordilainen kapitalismi näyttää Zuboffille lähes utooppisena ilmiönä, jossa kapitalisti on keskinäisessä riippuvuussuhteessa työntekijöihinsä, jotka kuluttavat hänen tuotteitaan, minkä seurauksena hän on omistautunut näiden hyvinvoinnille. Tällaiset luonnehdinnat yksinkertaistavat kapitalismin sotkuista historiaa. Teollinen kapitalismi ei kuitenkaan rajoitu myyttiseen menneisyyteen, vaikka sen painopiste on siirtynyt pois länsimaista, kuten muun muassa kapitalismin historiaan erikoistunut Sven Beckert on todennut *Empire of Cotton* -teoksessaan (2015). Tämän lisäksi Zuboff jättää toistuvasti mainitsematta, että valvontakapitalismin materiaalisena perustana on teknologian teollinen tuotanto ja ylläpito. Näillä saman ilmiön eri puolilla on suorat ja vahvat yhteydet pahenevaan ilmastokriisiin ja työntekijöiden oikeuksien polkemiseen ympäri maailman: esimerkiksi Bitcoinien louhinta kuluttaa sähköä enemmän kuin Suomen valtio ja Facebook-moderaattorit kohtaavat päivittäin traumaattista sisältöä huonoissa työoloissa ja pienillä palkoilla.

Teosta vaivaa lisäksi päätelmä valvontakapitalismista rikkinäisenä kapitalismina, joka voitaisiin korjata kajoamatta kapitalismin peruskiviin, kuten esimerkiksi Evgeny Morozov toteaa perusteellisessa kritiikissään *The Baffler* -lehdelle. Zuboff toteaa, että muuntautumiskyky on kapitalismin voittokulun avainselityksiä; se voi operoida monenlaisissa yhteiskunnallisissa olosuhteissa ja sekä demokraattisissa että epädemokraattisissa järjestelmissä. Sven Beckert ja Zuboffinkin mainitsema Thomas Piketty ovat tehneet saman havainnon. Tästä huolimatta Zuboff näkee valvontakapitalismin nimenomaan roistokapitalismina, joka sääntöjä rikkomalla hämää tiensä valta-asemaan ja eksponentiaalisen laajentumisen tielle. Paha valvontakapitalismi on hyvän informaatio-kapitalismin muuntovariantti.

Zuboffin luonnehdinta piilottaa sen, miten valvontakapitalismi nimenomaan kapitalismina sopeutuu olosuhteisiinsa ja on läheisessä riippuvuussuhteessa valtiollisiin järjestelmiin. Tämä hiljaisesti hyväksytty symbioosi selittää myös sen, miksi suuri osa sääntelytoimista, joilla valvontakapitalistisia yrityksiä yritetään suitsia keskittyvät yksittäistapauksiin, kuten erilaisiin yksityisyydensuojan loukkauksiin tai määrävän markkina-aseman väärinkäyttöön. Yritysten keskeiseen toimintalogiikkaan, eli voittojen lisäämiseen datan tehokkaan keräämisen ja hyödyntämisen keinoin, ei ole sääntelytoimin juuri kajottu. Zuboff kiinnittää huomiota siihen, miten juuri valvontakapitalistisen järjestelmän perustaan olisi puututtava, mutta implisiittinen sitoutuminen

”hyvän” informaatiokapitalismin ajatukseen syö kritiikiltä pohjaa ja mahdollisuuksia tarjota uskottavia vaihtoehtoja muutoksen aikaansaamiseksi.

Tämän seurauksena kirjan visiot valvontakapitalismin vallan vastustamisesta jäävätkin valitettavan ohuiksi. Vaikka Zuboff tunnistaa Pikettyä mukailleen, että rajoittamaton kapitalismi uhkaa demokraattisia yhteiskuntia ja viittaa läntisten demokratioiden viimeaikaisiin kriiseihin, hänen johtopäätöksensä tilanteesta ovat puutteelliset. Zuboff toteaa varsin lyhyesti, että vielä toimivat demokraattiset instituutiot voivat vaikuttaa julkiseen mielipiteeseen ja saada lainsäädännön ja oikeuskäytännön seuraamaan mukana. Tämän enempää konkretiaa vastustamisen mahdollisuudesta ei irtoa. Lisäksi Zuboff kritisoi pyrkimyksiä piiloutua valvontakapitalismin katseelta esimerkiksi käyttäjätietoja pimentäviä ohjelmistoja käyttämällä. Hänen mukaansa tällaiset vastustuksen keinot eivät puutu järjestelmän epäeettisiin perustuksiin vaan validoivat kissa-hiiri-leikin valvojen ja valvottavien välillä ikään kuin hyväksyttäväksi asiantilaksi.

Kirjan viimeiset sivut kehottavat lukijoita asettumaan poikkiteloin sanoilla ”Be the Friction”. Friktion – hankauksen ja kitkan – ajatus on vetoava, mutta samalla se kalskahtaa ontolta, jos kerran esimerkiksi datankerääjien välttely osana omaa digitaalista praksista toimii vain itseään vastaan. Zuboffille friktio näyttää tarkoittavan abstraktiksi jääviä ”vaatimuksia” digitaaliselle kapitalismille, jotta se ”operoisi inklusiivisena voimana”, joka palvelisi ihmisten tarpeita ja demokratian kehittymistä. Se, kuka vaatimukset esittää ja kenelle sekä se, miten vaatimusten läpimeno voitaisiin varmistaa jää muuten järkälemäisen kirjan ulottumattomiin.

Sen jälkeen, kun Zuboff on käyttänyt viisisataa sivua sen kertomiseen, miten valvontakapitalistit nimenomaan väistävät, piiloutuvat ja vähät välittävät ihmisoikeuksista, lainsäädännöstä tai toimintansa suorista haittavaikutuksista, on hänen johtopäätöksensä selkeä pettymys. Hän mainitsee johdannossaan ”uudet yhteistoiminnalliset keinot”, joilla valvontakapitalismin voittokulku voitaisiin kääntää, mutta konkretia puuttuu. Epäselväksi jää myös se, miksi tarvitaan nimenomaan uusia keinoja, kun valvontakapitalistien kohtaama vastustus on EU-byrokraattien, ammattiliittojen ja kansalaisjärjestöjen käsialaa. Jopa Google tuomittiin vuonna 2019 50 miljoonan euron sakkoihin EU:n tietosuojasetuksen nojalla, kun sen tarjoamat vaihtoehdot datan hyödyntämisen hallinnointiin todettiin käyttäjille läpinäkymättömiksi. Voi olla, ettei Zuboffin tarkoitus ole toimia aktivismin airuena tai osallistua utopiadiskurssiin, mutta hänen tarjoamansa suuntaviivat jättävät silti toivomisen varaa.

Tuoreessa esseessään *Hedgehog Review* -kausijulkaisulle Richard Hughes Gibson peräänkuuluttaa kitkaa, epärointiä ja harkintaa niin informaation jakamiseen sosiaalisessa mediassa kuin myös kirjoittamiseen ja ajatteluun ylipäätään. Siinä missä jakamisalustat ohjaavat meitä kertomaan, mitä on mielessämme ja reagoimaan välittömästi edessämme kuohuviin sisältövirtoihin, pohtii Gibson tunteja kestävä viivettä jokaiselle twiitille ja päivitykselle.

Gibson nostaa esiin 1700-luvulla eläneen saksalaisfyysikko Georg Christoph Lichtenbergin ajatuksen kolminkertaisesta muistiinpanojen kirjoittamisesta. Lichtenberg pani merkille, miten kauppiaat merkitsivät päivän mittaan kertyvät kirjanpilotapahtumat ylös sikin sokin *Sudelbuch*- tai ”hukkakirjaan”. Sieltä ne puhtaaksikirjoitettiin järjestelmällisemmin muistikirjoihin ja lopulta siirrettiin italialaisen käytänteen mukaisesti kahdenkertaiseen kirjanpitoon. Lichtenbergille tämän prosessin hitaus oli sen tärkeä ominaisuus, ja hän neuvoi myös tutkijoita toimimaan samalla periaatteella: ensimmäiset havainnot ja ajatukset ovat harvoin tärkeitä ja onnistuneita, joten ne on työstettävä eteenpäin ajan kanssa niiden jalostamiseksi julkaisua varten.

Gibsonille vastaava lähestymistapa tekisi kirjoittamisesta harkitumpaa myös digitaalisissa ympäristöissä ja toimisi vastapainona saumattomille käyttäjäkokemuksille ja huomiotalouden houkutuksille. Ajatuksemme työstäisivät tiensä sosiaalisen median pinnalle friktion hitaasti paremmiksi muovaamina, vaikka monet niistä saattaisivat prosessin edetessä mennä hukkaan, hän toteaa.

Friktion työstämän ajattelun vastapariksi voi nostaa myös muita kitkaa lisääviä toimintatapoja. Valvontakapitalismista irrallaan olevan palvelut, kuten kirjastojen e- ja äänikirjakokoelmat, ovat friktiivisiä digitaalisia ympäristöjä, joista käyttödatamme ei valu automaattisesti kolmansien osapuolten jalostettavaksi. Myös fyysistä kirjaa voi ajatella friktiivisenä työkaluna ja vastapainona digitaalisten ympäristöjen kitkattomuudelle – valvontakapitalismissa kun e-kirja lukee sinua. Zuboffin kutsulle ryhtyä friktioksi on siis nähdäkseni mahdollista löytää sovellusalueita monenlaisista jo olemassa olevista yhteistoiminnan muodoista.

Samaan tapaan voimme laittaa kapuloita valvontakapitalistien rattaisiin, kun lisäämme friktiota jälkeemme jäävän datamäärän minimoimiseksi. Zuboffin väheksynnästä huolimatta mainostenesto, vähemmän ennakoivat hakukoneet ja tietoturva edellä suunnitellut selaimet ja viestimet ovat ulottuvillamme. Kyse ei ole siitä, että niiden käyttäjillä olisi salattavaa (vaikka kaikilla meillä on), mutta datajälkiä karsimalla tai sotkemalla on mahdollista edes vaikeuttaa valvontakapitalismin toimintaa. Kansanliikkeen laajuisina kuvatun kaltaiset toimenpiteet iskisivät myös yritysten voittoihin, kun myyntiennustealgoritmiin tehokkuus alkaisivat laskea ja matka kohti totaalista ennustevarmuutta hidastua. Jo nyt on nähtävissä, että Facebook yliarvioi palvelujensa tehokkuutta mainostajien suuntaan pitääkseen nämä asiakkaina, kuten esimerkiksi AFP uutisoi helmikuussa 2021.

Palveluntuottajat puolestaan voivat jättää käyttäjädatan keräämättä aina kun mahdollista ja suunnitella ratkaisunsa ilman takaportteja valvontakapitalismin malleille. Kim Foale kirjoittaa Geeks for Social Change -yhdistyksen blogissa, miten esimerkiksi kodittomille suunnatut tiedonhakupalvelut eivät yksinkertaisesti vaadi käyttäjätilejä ja käyttäjädataa toteuttaakseen tehtävänsä – näin niitä ei voida myöskään hyödyntää käyttäjiä vastaan. Foalen kirjoituksen lähtökohta

on sama kuin Zuboffin. Hän nostaa esiin datan keräämisen ongelmallisena lähtökohtana, mutta tarjoaa lisäksi ruohonjuuritason esimerkkejä toimivasta aktivismista ja anti-valvontakapitalistisista suunnitteluperiaatteista.

Muutos kohti kokonaisvaltaisempaa friktion kulttuuria vaatisi luonnollisesti digitaalisen vastarinnan osaamisloikkaa, joka ei rajoittuisi vain atk-osaajiin ja oman elämänsä foliohattuihin. Puutteistaan huolimatta *Valvontakapitalismin aika* on perusteellisuudessaan ja laajuudessaan oleellista taustoittavaa kurssilukemistoa tuolle opintopolulle, kunhan sen ohessa nauttii riittävän annoksen käytännön vastarintaan keskittyviä kurssimoduuleja.

Esko Suoranta